

معرفی کتاب انهارالاسرار اثر علیم‌الله بلخی چشتی و ضرورت تصحیح آن

*علی حسن‌نژاد^۱ - اسماعیل تاج‌بخش^۲

۱. دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تبریز، ایران. (نویسنده مسئول)

یارانامه: alihanannezhad1@gmail.com

۲. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله (۱۸۶-۱۶۹)
انهارالاسرار یکی از کتاب‌هایی است که در شرح بوستان سعدی به قلم علیم‌الله بلخی در قرن دوازدهم نگاشته شده است. این کتاب دربردارنده اطلاعات درخوری درباره نکات عرفانی و کلامی است. از این اثر، چند نسخه خطی وجود دارد که تا کنون مورد مطابقه، تدقیق و تصحیح قرار نگرفته‌اند. بنابراین، ارائه نسخه‌ای تصحیح شده همراه با فهرست‌ها و تعلیقاتی درباره محتوای کتاب ضرورت دارد. هدف از این پژوهش معرفی کتاب انهارالاسرار، نویسنده آن و نیز بعضی نسخه‌های موجود این اثر است و بر همین مبنا به بررسی پاره‌ای از ویژگی‌های ادبی آن و نیز بیان ضرورت تصحیح این کتاب پرداخته شده است. بنابراین جستار، در میان نسخه‌های موجود از این اثر، نسخه موجود در دانشگاه مولانا آزاد علیگر می‌تواند نسخه ارجح باشد. این پژوهش نشان می‌دهد که انهارالاسرار شرح بوستان سعدی بر مبنای دیدگاه عرفانی است که با توجه به مباحثی چون عرفان، کلام متن از لحاظ درک و معنا دارای پیچیدگی‌های زیاد است. همچنین با وجود استفاده از گونه نثر مرسل و ساده، کاربرد نثر مسجع و نیز نثر فنی، در نتیجه حضور آرایه‌های ادبی و عربی‌گرایی بسیار، دریافت معنا در این اثر را تاحدی دشوار ساخته است. این پژوهش در بخش معرفی کتاب و نویسنده آن از روش کتابخانه-ای و گردآوری مستندات و در بخش بررسی متن با روش تحلیلی-توصیفی و روش قیاسی بهره برده است.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۰۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۲۶ واژه‌های کلیدی: انهارالاسرار بوستان سعدی تصحیح نسخه پایان‌نامه نسخه خطی

۱. مقدمه

افصح‌المتکلمین، «مصلح‌الدین سعدی شیرازی» یکی از معدود سخنورانی است که شهرت و آوازه او هفت اقلیم را درنوردیده است. این شهرت عالم‌گیر او را می‌توان مرهون مضمین جهان‌شمولی دانست که او در آثارش به آن پرداخته است. در این میان شبه قاره هند نیز از جمله مناطقی است که سعدی و آثارش جایگاه درخور و شایسته‌ای داشته و دارد تا جایی که کلیات سعدی، نخستین‌بار در سال ۱۸۲۴ میلادی در کلکته به چاپ رسید. (سعدی نامه، تصحیح جلال نائینی، ۱۶) وجود تعداد زیاد ترجمه‌ها، شرح‌های آثار سعدی و نیز صدها نسخه خطی از کلیات شیخ در کتابخانه‌های شبه قاره هند، هند و پاکستان کنونی نیز تأیید دیگری بر این مطلب است.

در میان آثار سعدی، «سعدی‌نامه یا بوستان از اُمّهات کتب فارسی است که از زمان نظم آن تاکنون شمع محافل ادب بوده است و فضلا و ادبای هر ملت، پروانه‌وار گردش برآمده‌اند و از سوختن در آتش وجد و ذوقش لذتی سرشار برده‌اند.» (خزائی، ۱۳۷۵: هفت) براین اساس در مناطق مختلف، شارحان بسیاری دست به شرح این اثر سعدی زده‌اند. یکی از این شرح‌های نگارش یافته در شبه قاره هند، کتاب انهارالا سرار نوشته عارف سلسله چشتیه، علیم‌الله حسنی است که بوستان سعدی را از دیدگاه عرفانی شرح می‌کند.

از آنجا که یکی از مهم‌ترین راه‌ها برای شناخت و حفظ فرهنگ و هویت هر ملت، توجه، حفظ و انتقال میراثی است که از گذشتگان آن ملت به جای مانده، بر همین اساس این پژوهش بر آن است ضمن معرفی کتاب انهارالاسرار نوشته علیم‌الله بلخی، عارف و ادیب قرن دوازدهم، ضرورت تصحیح این نسخه خطی ارزشمند را بیان کند.

۱-۱. بیان مساله و سوالات پژوهش

زبان سعدی در بوستان و سایر آثارش، سهل ممتنع است، ولی گاه همین زبان سهل ممتنع دارای ابهام بوده و به ویژه از دید غیرفارسی‌زبانان نیازمند تفسیر و شرح است. اقبال آثار سعدی مخصوصاً بوستان و گلستان در میان عوام مردم در سراسر جهان بر اهمیت این موضوع افزوده است. علیم‌الله بن عتیق‌الله بن فضل‌الله بلخی سرهندی چشتی، از عارفان ادیب و فقیهان بزرگ قرن دوازدهم در هندوستان، سعی در تحقق این امر مهم داشته و با

توجه به استادى در ادبیات فارسى، کتابى با عنوان «انهارالاسرار» در شرح بوستان تألیف کرده است. شرح وی از بوستان به دلیل شرح دشوارى‌ها و ابهامات اشعار بوستان و تبیین و شرح ابیات بوستان از منظر عرفانى اهمیت دارد، با این حال این اثر ارزشمندى که در قرن دوازدهم در هند نگارش یافته، تاکنون در معرض دید ادیبان و پژوهشگران قرار نگرفته است. بنابراین، معرفى و تصحیح این اثر به عنوان متنى جدید در مورد شرح بوستان به علاقمندان ادب فارسى ضرورت دارد. بر این اساس، این جستار در پی معرفى کتاب انهارالاسرار، نویسنده آن، نسخ موجود این کتاب و ویژگی‌های خاص این اثر است.

۱-۲. ضرورت، اهمیت و هدف پژوهش

یکی از مهمترین راه‌ها برای شناخت و حفظ فرهنگ و هویت هر ملت، توجه به میراثى است که از گذشتگان آن ملت به جای مانده است. بر همین اساس، نسخه خطى به عنوان دست‌نوشته‌ای بازمانده از گذشتگان، از مهمترین نمونه‌های میراث گذشتگان است که باید هم در حفظ و نگهدارى آن کوشید و هم آن را در اختیار محققان، ادیبان و علاقه‌مندان این‌گونه آثار قرار داد.

یکی از شاهکارهای ادب فارسى که همواره در طول تاریخ مورد توجه ادیبان و حتى عموم مردم قرار داشته، بوستان سعدى است که شهرت جهانى یافته و در محفل بزرگان ادبیات جهان نیز از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. این کتاب نخستین بار در سال ۱۸۲۴ میلادى در کلکته به چاپ رسید. (سعدى نامه، تصحیح جلال نائینى، ۱۶) این مطلب نشان دهنده علاقه خاص مردم سرزمین هند به سعدى شاعر شیرین‌سخن فارسى و آثار اوست که خود زمینه ساز نوشتن ده‌ها شرح و کتاب در مورد سعدى و آثار او در این سرزمین است. کتاب انهارالاسرار به عنوان یکی از این کتاب‌ها، از جنبه‌هایی چون شرح دشوارى‌ها و ابهامات اشعار بوستان، تبیین نکات از منظر عرفانى و نیز متنى جدید برای محققان و علاقه‌مندان سعدى اهمیت دارد. از این رو بررسى، تحقیق، تصحیح و به چاپ رساندن این اثر به عنوان یک میراث ارزشمند ضرورت مى‌یابد.

۳-۱. پیشینه پژوهش

باتوجه به اقبال و محبوبیت خاص بوستان سعدی، ادیبان بسیاری اعم از پیشینیان و معاصران برای آشنایی بیشتر مخاطبان و درک بهتر از این اثر، شروحنی را ارائه داده‌اند. با توجه به این علاقمندی، نسخه‌های خطی متعددی از شرح بوستان با قلم و ذوق پیشینیان در کتابخانه‌های مختلف ایران و جهان موجود که برخی از این نسخ تصحیح شده‌اند. نمونه‌هایی چون:

سلامی (۱۳۹۲)، رساله «تصحیح شرح بوستان سروری»؛ حسینی بلداجی (۱۳۹۳)، پایان‌نامه «مقدمه، تصحیح و تحشیه شرح بوستان هازسوی»؛ بلند خورا سگانی (۱۳۹۰)، پایان‌نامه «تصحیح شرح بوستان سروری» و... اما در مورد کتاب «انهار الاسرارعلیم‌الله بلخی» موضوع پژوهش حاضر تاکنون هیچ تحقیق و پژوهشی صورت نگرفته و این پژوهش، برای نخستین بار به معرفی و بیان ضرورت تصحیح این اثر اقدام می‌کند.

۲. پردازش تحلیلی موضوع

۲-۱. نگاه اجمالی به شرح‌های مختلف بوستان سعدی

بوستان یا سعدی‌نامه یکی از آثار منظوم سعدی شیرازی و نمونه‌ای از فصاحت و بلاغت است. این کتاب در ده باب، اندر باب وعظ و اخلاق و تربیت، در بحر متقارب سروده شده که بنابر گفته خود سعدی:

که پر در شد این نامبردار گنج ز شصت فزون بود پنجاه و پنج
تاریخ انجام آن سال ۶۵۵ است که سعدی آن را در حدود چهارهزار بیت سروده و به پادشاه وقت شیراز، اتابک ابوبکر بن سعد زنگی تقدیم نموده است. این کتاب برای اولین بار در سال ۱۸۲۴ میلادی در مجموعه کلیات سعدی در کلکته به چاپ رسید. (سعدی، ۱۳۱۷: ۶) و بعد از آن چندبار در لاهور، دهلی، تبریز، کانپور، بمبئی، تهران و... به چاپ رسید و علاوه بر آن تلاش‌های جدی برای تصحیح و شرح آن در اروپا به وقوع پیوست که از آن جمله می‌توان به تصحیح و شرح و ترجمه آلمانی گراف اشاره نمود؛ کارل هاینریش گراف (۱۸۶۹-۱۸۱۵)، خاورشناس، مترجم و محقق آلمانی بود که بوستان سعدی را به آلمانی ترجمه کرده و در سال ۱۸۵۸ در وین به چاپ رسانید. علاوه بر اروپا، از دیرباز شرح‌هایی بر بوستان در حوزه‌های

نفوذ زبان و ادبیات فارسی یعنی ایران، هند و آسیای صغیر نوشته شده است. از قدیمی ترین شرح هایی که بر بوستان نوشته شده، می توان شروح محمد سودی بوسنوی (؟-حدود ۱۰۰۶ هـ.ق)، عبدالواسع هانسوی حسینی (۱۰۶۸-۱۱۱۸ هـ.ق) و مصطفی بن شعبان سروری (۸۹۷-۹۶۹ هـ.ق) را برشمرد که هریک تصحیح شده و امروز در دسترس عموم پژوهشگران هستند. در دوران معاصر نیز آثار نفیس و گرانمایه ای در شرح بوستان نوشته است که سرآغاز آنها را می توان «شرح بوستان دکتر محمد خزائلی» دانست که در سال ۱۳۵۲ هـ.ش. منشتر گردید؛ بعد از آن، شرح محمدعلی ناصح در ردیف دوم قدیمی ترین شروح قرار می گیرد که این کتاب در سال ۱۳۵۹ منتشر شده و در واقع حاصل تدریس بوستان در انجمن ادبی ایران بوده که ریاست آن بر عهده محمدعلی ناصح بوده است. در سال ۱۳۵۹ تصحیح مرحوم یوسفی از کتاب بوستان که شامل تعلیقاتی در شرح آن نیز بود، منتشر شد و این کتاب بیشتر به عنوان کتاب درسی و منبع مطالعاتی دانشگاه مورد توجه عموم بود. علاوه بر این شروح، آثار نفیس دیگری نیز از بوستان و شرح آن منتشر شد که از آن جمله می توان به چاپ حسین استادولی و بوستان سعدی باب چهارم محمد استعلامی و کتاب بوستان سعدی با تعلیقات دکتر انزابی نژاد که به نوعی آخرین اثر تحقیقی در این حوزه می باشد، اشاره نمود. ناگفته نماند، اولین شروحي که بر بوستان نوشته شده در کشورهای شبه قاره و آسیای صغیر بوده و این به دلیل نفوذ زبان و ادبیات فارسی است که بوستان به یکی از کتاب های درسی ایشان تبدیل شده و لذا در شرح و ترجمه آن کوشش جدی نموده اند. در این میان انتشار آثار سعدی در شبه قاره هند پیشینه قدیمی تری نسبت به مناطق دیگر دارد به نحوی که با فرهنگ آنها آمیخته و حتی به یکی از کتاب های درسی ایشان تبدیل شده، لذا سایرین را نیز به تحقیق در مورد آثار سعدی برانگیخته به نوعی که مؤلفان دانش نامه ادب فارسی از جمله دلایل توجه به سعدی را در شبه قاره هند، توجه محققان انگلیسی برای آشنایی با فرهنگ هندیان و مردم شرق و سلطه بر ایشان دانسته اند.

در این دانشنامه به نام و مشخصات برخی از شرح ها و ترجمه های آثار سعدی اشاره شده که برخی از آنها به عبارت ذیل اند:

شرح عبدالواسع هانسوی، خلدستان ناظر مدارس (۱۲۴۳ - ۱۳۰۰ق)، انهارالاسرار از علیم‌الله حسینی چشتی چالندری (۱۱۲۰ق)، شرح علی بن محمد گل محمد انصاری (۱۱۳۴ق)، شرح مولوی تمیزالدین بن محمد یاور (۱۲۴۴ق)، شرح بوستان مولانا محمد کلهری که معلم و از مروجان زبان فارسی بوده است (۱۲۹۴ق)، شرح بوستان محمد افضل اله آبادی (۱۱۲۴-۱۰۳۸ق)، فیض بیکران از خاکی چانکامی (۱۲۹۶ - ۱۳۱۰ق)، شرح عبدالرحمن بن محمد احسان (۱۲۹۵ق) و از جمله ترجمه‌های بوستان سعدی ترجمه بوستان مولوی جعفرعلی و سید احمد امیرحسن نورانی، استاد عربی و فارسی در اسلامیه کالج لکتو (۱۹۵۳ق)، ترجمه منظم بوستان از گویند پریشاد فضا بن ذیبی پرشاد (۱۲۹۵ق)، شمیم بوستان از محمد عبدالواحد تولوی غازی پوری (۱۳۲۳ق).

۲-۲. معرفی نویسنده انهارالاسرار

نویسنده کتاب انهارالاسرار، علیم‌الله بن عتیق‌الله بن فضل‌الله بلخی، سرهندی چشتی، صوفی، عارف و یکی از فقهای حنفی قرن دوازدهم هجری در هند است. در مورد زندگی و سرگذشت این عارف اطلاعات اندکی موجود است. با این حال مطابق با تمامی منابع، او در سال ۱۱۰۹ ه. ق به دنیا آمده و در سال ۱۲۰۲ ه. ق و در نود و سه سالگی درگذشته است. (مدرس تبریزی، ۱۳۶۹: ۱۳۶)، (معلم حبیب آبادی، ۱۳۶۲: ۱۲۶)، (تفضلی، ۱۳۷۳: ۳۶۹).

در کتاب ریحانه‌الادب درباره این عارف هندی آمده است: «سید علیم‌الله بن سید عتیق‌الله چشتی از عرفای هند است که علاوه بر علم حقیقت، در علوم ظاهری نیز گوی سبقت از دیگران ربوده بود، کراماتی بدو منسوب می‌باشد و از تألیفات اوست: انهارالاسرار که شرح بوستان سعدی است. زبده الروایات در فقه، نثر الجواهر فارسی و نزهه‌السالکین که شرح اخلاق ناصری خواجه نصیرالدین طوسی است. وفات او در شانزدهم صفر هزار و دویست و دویم هجرت در نود و سه سالگی واقع و لفظ شیخ الکرام ۱۲۰۲ ماده تاریخ اوست.» (مدرس تبریزی، ۱۳۶۹: ۱۳۶)

۲-۳. معرفی نسخه‌های خطی موجود از کتاب انهارالاسرار:

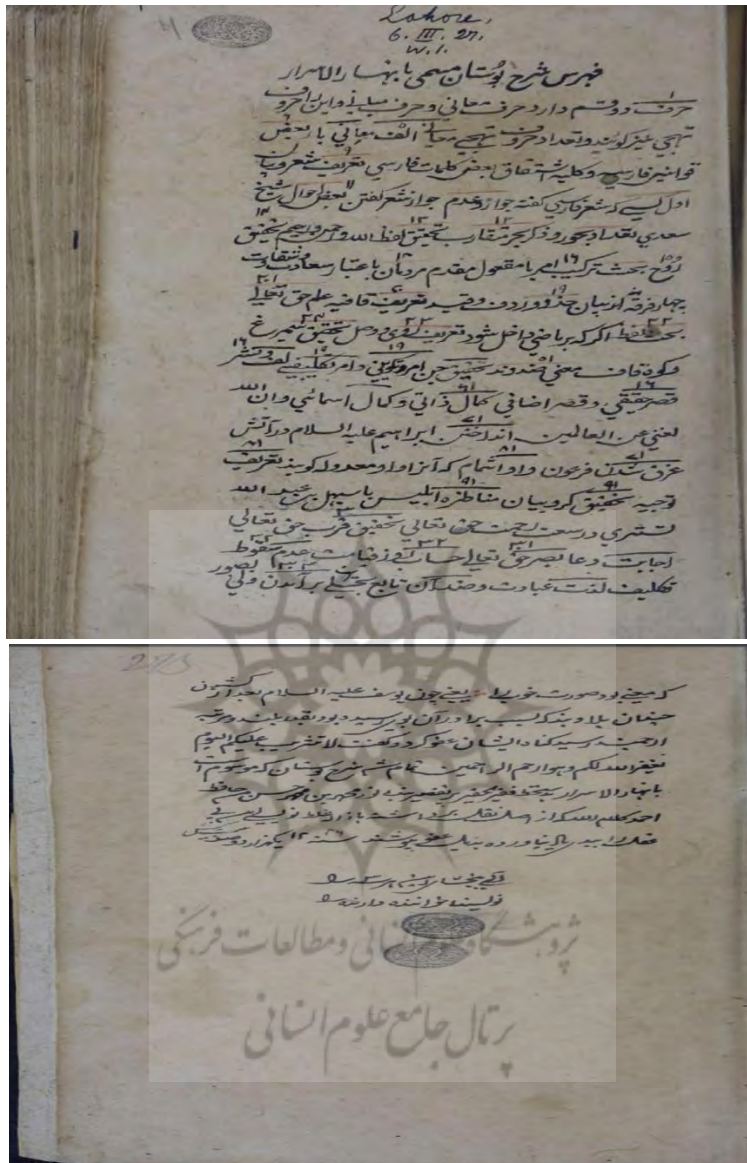
نسخه‌های متعددی از کتاب انهارالاسرار یا شرح بوستان سعدی در کتابخانه‌های ایران و شبه قاره هند موجود است. در این پژوهش تنها به سه نسخه از این کتاب، در تصحيح انهارالاسرار علیم الله بلخی (قرن ۱۲هـ)، دست یافتیم.

الف. نسخه کتابخانه و مرکز اسناد ملی:

این نسخه با عنوان «انهارالاسرار: شرح بوستان سعدی» با کد ۱۰۳۵۵۷ ثبت شده و ۳۴۸ صفحه ۲۰ سطر دارد. در آغاز این کتاب آمده: «حمد خداوندی را که در بوستان جان انهار اسرار جاری ساخته و جوای جواهر ارواح را... و انجام آن چنین است: الیوم یغفرالله لکم و هو ارحم الراحمین تمام شد شرح بوستان که موسوم است بانهارالاسرار...» کاتب این نسخه سال نگارش آن را ۱۲۳۶ ذکر کرده است.

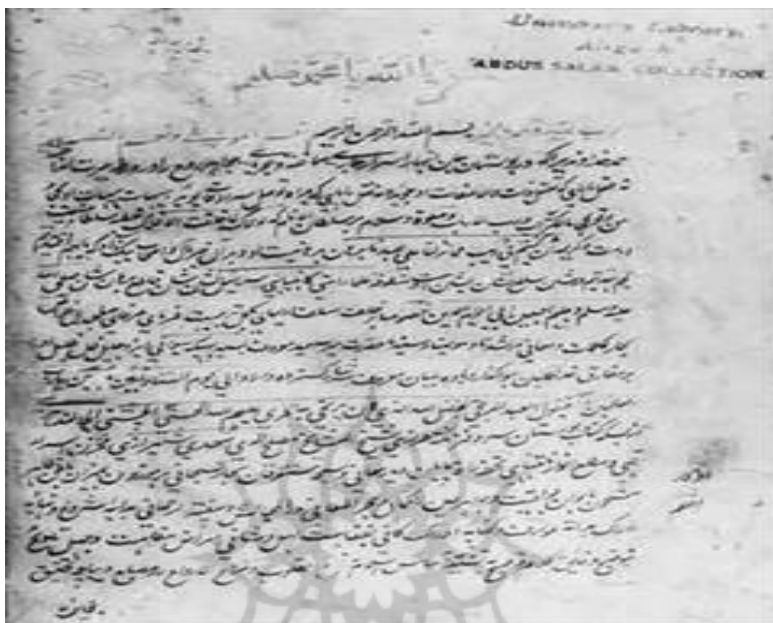
ب. نسخه کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگر:

این نسخه نیز با شماره « ۸۹۱۰۵۵۲۵/۹ احسن فارسیه » ثبت شده و دارای ۵۵۳ صفحه سطری می‌باشد. این نسخه فهرست داشته و کاتب آن محمد بن محمد حسن حافظ احمد کلام‌الله است و کاتب سال نگارش آن را ۱۲۲۶ ذکر کرده است. به خط خواناتر و تمیزی بیشتر

و نیز نداشتن افتادگی و پوسیدگی و نیز سال نگارش آن نسخه اساس تصحیح قرار گرفته است.

پ. نسخه کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگر:

این نسخه خطی با عنوان «انهار اسرار (شرح بوستان سعدی)» و با شماره «۸۶۲/۹۹» عبدالسلام فارسیه ضبط شده که به خط نستعلیق بوده و ۱۹۳ برگ ۱۸ سطری دارد و آغاز آن چنین است: «حمد خداوندی را که در بوستان جان انهار اسرار جاری ساخته و جویای جواهر روح را در ورطه حیرت انداخته...» این نسخه با توجه به دو نسخه دیگر ناقص است.

۲-۴. نسخه اساس

از آنجا که تصحیح بر مبنای نسخه اساس، بهترین و معتبرترین روش برای تصحیح است، در این پژوهش نسخه کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگر به عنوان نسخه ارجح و اصلح و اساس پژوهش قرار گرفته به دلایل ذیل:

- خطاط این نسخه، نورمحمد بن محمدحسن بن حافظ احمد کلام الله، سال نگارش این نسخه را سال ۱۲۲۶ ذکر کرده که بسیار به سال تألیف کتاب نزدیک است.

- خط خوانا: خط این نسخه نسبت به نسخه‌های دیگر خواناتر و خوش‌خط‌تر می‌باشد. در دو نسخه دیگرگاه بعضی صفحات و نیز بعضی کلمات ناخوانا بوده و غیر قابل تشخیص است. - سالم بودن: دو نسخه موجود دیگر از لحاظ ظاهر و تعداد صفحات ناقص است. برخی صفحات دو نسخه دیگر، دارای پارگی است و به دلیل چسب، رنگ و لکه‌های موجود قابل خوانش نیست.

- کامل بودن: این نسخه افتادگی صفحه ندارد.

- این نسخه دارای فهرست‌بندی جامع و مناسب است. و پیشگفتار و توضیحات کاتب در ابتدای شرح وجود دارد.

۲-۵. ویژگی‌های کتاب انهارالاسرار:

انهارالاسرار شرحی است که بوستان را با بهره‌گیری از گفته‌های عارفان ایران و هند از دیدگاه عرفانی تفسیر می‌کند. در ابتدای نسخه مورد تحقیق، فهرستی از مطالب مندرج در کتاب با عنوان «فهرس شرح بوستان مسمی به انهارالاسرار» وجود دارد که با این جملات آغاز می‌شود: «حرف دو قسم دارد. حروف معانی و حروف مبانی و این را حروف تهجی نیز گویند و تعداد حروف تهجی. معانی الف معانی، با بعض قوانین فارسی و کلیه اشتقاق بعض کلمات فارسی، تعریف شعر و بیان اول کسی که شعر فارسی گفته و...» (بلخی چشتیه، بی تا: ۳) از لحاظ سبکی می‌توان گفت متن به نثر مرسل و در برخی مواقع نثر مسجع نوشته شده، البته مقدمه آن نزدیک به نثر فنی است. این کتاب برخی ویژگی‌های مختص به خود دارد که در ادامه به آن پرداخته می‌شود:

الف. سرگذشت مختصر سعدی:

نویسنده کتاب در چند عبارت مختصر به شرح سرگذشت سعدی شیرازی می‌پردازد. «منقول است که شیخ سعدی، سی سال شغل تعلم و تعلیم داشته و سی سال بسیاحت بسربرده و سی سال به عبادات و ریاضات ذرانیده و در اثنای سیر بشرف ارادت و صحبت شیخ الشیوخ حضرت شیخ شهاب الدین سهروردی مشرف شده و در شب جمعه ماه شوال سنه ششصد و

نود و یک بدار القضاء رحلت فرموده و یکصد و دو سال عمر یافته و اکثر کلام و اشعار او در موعظه است.» (بلخی چشتی، بی تا: ۹)

او همچنین در بیان مقام و جایگاه سعدی علیه الرحمه بیت‌هایی را به نقل از جامی می‌آورد که با وجود جستجویی که انجام شد، چنین ابیاتی در اشعار جامی یافته نشد.

«شنیدم که در روزگار کهن	شده عنصری شاه ملک سخن
چو بگذشت شاه سخن عنصری	به فردوسی آمد سخن پروری
چو فردوسی آورد سر در کفن	به خاقانی افتاد ملک سخن
چو خاقانی اندر جهان در گذشت	نظامی به ملک سخن شاه گشت
چو روز نظامی به پایان رسید	به سر چتر اشعار سعدی کشید»

(همان: ۹)

ب. شرح عرفانی ابیات:

از آنجا که علیم‌الله بلخی چشتیه یکی از عارفان سلسله چشتیه است، شیوه شرح او در این کتاب، بر مبنای دیدگاه عرفانی است. برای نمونه در شرح نخستین بیت بوستان:

به نام خداوند جان آفرین حکیم سخن در زبان آفرین

می‌نویسد: «پس گفت جان آفرین یعنی آفریننده و موجودگرداننده جان که ترجمه روح است. در مدارک در تفسیر قوله تعالی و یسألونک عن الروح قل الروح من امر ربی آورده که مسئول عنه نزد جمهور روحی است که در حیوان می باشد و...» (همان، ۳۸) سپس در پنج صفحه به بیان تعریف روح، مائت روح، نظریه‌های دینی، عرفانی و فلسفی در مورد روح می‌پردازد. (همان، ۳۸-۴۳)

ب. تصحیح شعر:

گاه نویسنده ضمن شرح بیت، بنا به نظر خود و یا شنیده‌هایش از ادیبان معاصر خود، دست به تصحیح بیت می‌زند که با نظر محققان امروزی صحیح نمی‌نماید. برای نمونه در مورد مصرع دوم بیت آغازین بوستان از قول مؤیدالفضلا می‌گوید: «اصل مصرع چگویم سخن بر زبان آفرین است و در این صورت زبان مفعول است و به غلط عام حکیم سخن بر زبان آفرین مشتهر شده است و سبب غلط آنکه نسخ واحدی پیش شیخ ابراهیم فاروقی در ابتداء که این نسخه را شروع

کرد، محل چگویم را کرم خورده بود. او حکیم خوانده بود. همچنان در خواندن و نوشتن مروج گردید.» (همان، ۴۳-۴۴)

۲-۶. سبک نگارشی اثر:

الف. در شرح هر بیت، ابتدا اعراب و تلفظ کلمات مهم آن بیان شده، مثل:

«ایذای بالفتح و به نون و دال مهمله» (همان: ۲۴۱)

ب. بعد از بیان اعراب کلمات، معنی و یا معانی آن را با ذکر منبع بیان می‌کند، مثل:

«طبع موصوف است و نکونامی اندیش، بی هاء به صیغه فاعل؛ یعنی اندیشه‌کننده نیکونامی صفت

آن و عجز به فتح عین است کذا فی المدار» (همان: ۲۵۸)

پ. نویسنده گاه ترجمه برخی کلمات را به زبان هندی بیان می‌کند، مثل:

«مستسقی، شخصی که استسقا دارد و این علتی است که صاحب آن هر چند آب خورد

تشنگی او نرود و در هند "جلودهر" گویند.» (همان: ۱۸۹)

ت. نویسنده در معانی کلمات و بیان نکات مختلف به کتب مختلف استناد می‌کند و نام

آنها را ذکر می‌نماید، مثل:

«صاحب کشف‌اللغات گفته که این جمع خرابه است به معنی ویرانه» (همان: ۳۵۸)

ث. اکثر استنادهای نویسنده در این کتاب به شرح عبدالواسع هانسوی است که همواره از

او با عنوان «شارح محقق» نام برده، مثل:

«و شارح محقق، دیرباز را به زنده دارد متعلق ساخته، یعنی اگر ملک وقت شب تا دیر بیدار باشد

و نگهبانی از دزد و مفسد کند، مردم آرام و ناز بخسپند.» (همان: ۳۴۱)

ج. نویسنده بعد از بیان نکات، در نهایت معنی بیت را آورده و گاه معانی متفاوتی که از

یک بیت با توجه به شرح عبدالواسع هانسوی (که همواره از او با عنوان شارح محقق نام برده

است) موجود است، ذکر کرده و نظر خود را در باب هر یک ایراد می‌کند، مثل:

«آنچه شارح محقق گفته که جمله به کارش نیامد، بیان قوله خیانت ندید است، یعنی حسود که

یک جو خیانت ندید؛ به این معنی که خیانت در کار آن وزیرنو نیامد؛ مثل گندم از حسرت طپید»

(همان: ۲۵۱)

چ. نویسنده در برخی از ابیات به اختلاف‌های موجود در تصحیح آن‌ها نیز اشاره می‌نماید،

مثل:

«در بعضی نسخ "نه بی حکم" واقع شده باشد به الف مفتوح زاید و در بعضی به بی حکم به باء زاید» (همان: ۴۱۲)

برخی دیگر از ویژگی‌های خاص این اثر بدین قرار است:

۲-۶-۱. رسم الخط نسخ:

بیشتر ویژگی‌های رسم الخط نسخ قدیمی در این نسخه به چشم می‌خورد، به عنوان مثال:

- حرف اضافه «به» بدون کسر و متصل به کلمات نوشته شده، مثل:

«بنده بمقام تحریر استاد رجا» (نسخه اساس، ۱۹)

- اتصال «می» به فعل، مثل:

«از دیرباز میخواستم...» (همان)

- «گ» به صورت «ک» نوشته شده است، مثل:

«گفت تاریخ نشر غم در ضمیر» (همان)

- «چ» به صورت «ج» نوشته شده است، مثل:

«الحسینی الجشتی جالندهری...» (همان)

۲-۶-۲. شیوه نثر:

انهارالاسرار به دلیل هدف آن که شرح یکی از شاهکارهای ادب فارسی است، نثری ساده و نزدیک به مرسل دارد. هر چند، گاه در متن از نثر مسجع و در مقدمه از نثر فنی نیز استفاده شده است. از این رو مختصات هر سه گونه نثر در این اثر دیده می‌شود.

۲-۶-۳. عربی‌گرایی:

آوردن ضرب المثل‌ها و اصطلاحات عربی و نیز آیات و احادیث قرآن یکی از شاخصه‌های این اثر به ویژه در نگارش به نثر فنی است که به کرات دیده می‌شود.

استفاده از آیات قرآن و احادیث

«از آن که بایتهم اقتذبتیم اهتدیتیم در شأن ساطع ایشان است و منطوقه علما متی کانبیاء بنی اسرائیل نشان شأن برهانشان... کما قال الله تعالی تؤتی الملك من یشاء و تنزع الملك ممن تشاء و تعز من تشاء و تذلل من تشاء...» (همان: ۴۵)

آوردن ضرب المثل و اصطلاحات عربی

«بءأت بینهایت او کجا و منی و تو کجا. ما التراب و رب الارباب.» (همان: ۴۵)

آوردن فعل عربی قیل به جای گفته شده:

«و به قولی ثالث آن و قیل به هفدهم رمضان...» (همان: ۲۵۷)

به کاربردن کلمه لهذا برای نتیجه‌گیری

«یاء به اعتبار ذات مختص به لختی نیست؛ لهذا در حروف مشترک شمرده.» (همان: ۱۱۷)

توضیح اعراب با کلمات عربی

«امل بفتحین امید...» (همان: ۲۴۱)

به کاربردن آی به جای یعنی

«چنانچه شباروز ای شب و روز و تکاپوی ای تک و پوی...» (همان: ۵۵)

به کاربردن دو کلمه فافهم و فتأمل در آخر برخی توضیحات

«بعضی گفته‌اند که این یاء برای استمرار است چنانچه کردی و گفتی فتأمل.» (همان: ۵۳)

«همچنین توانی گویی هر سه یکی است. فافهم.» (همان: ۵۸)

۲-۶-۴. استفاده از صنایع بدیعی و بیانی:

تشبیه با استفاده از همچو و همچون

«این روح نزدیک جمهور متکلمین، جسمی است لطیف، آمیخته به بدن همچو آمیختگی آب به شاخ

سبز و بعضی متکلمین گفته‌اند که عرض است و آن حیات است که بدن به وجود آن حی است.

(همان: ۱۲۴)

«آن حضرت(ص) را گاه اینچنین هم روی می‌داد تا از سینه مبارک آوازی همچون دیگ جوشان

برمی‌آمد و در کوچه‌های مدینه شنیده می‌شد.» (همان: ۲۱۴)

استفاده از جناس

«و بر آب خیر مأل و اصحاب نیک مأب او...» (همان: ۴۵)

به کاربردن آرایه موازنه

«نه عقل را رای که تعقل ذات و الصفات او جوید و نقل را پای که بر اطراف سراپرده ذات او پوید.»
(همان: ۴۵)

به کاربردن تضمین المزدوج

«حمد خداوندی را که در بوستان جان انهار اسرار جاری ساخته.» (همان: ۴۵)

۲-۶-۵. توضیح و بیان نکات دستوری:

«پس معنی جان آفرین، آفریننده جان و معنی سخن بر زبان آفرین، آفریننده سخن بر زبان است. قال بعض الشارحین در مثل این ترکیب، فصل میان مفعول و امر جایز نیست؛ زیرا که در معنی مضاف و مضاف الیه اند. لیکن مضاف و مضاف الیه مقدم شده.» (همان، ۴۳)

«خوشا و بدا، بعضی گفته‌اند که این الف برای کثرت آن است یعنی بسیار خوش و بسیار بد و نزد آن کس این الف انشائیة است و همچنین الف لبامه و در آخر امر برای فاعلیت هم آید و این مطرد نیست چنانچه گویا و جویا و برای دعا قبل از دال مضارع هم ...» (همان: ۵۵)

۲-۶-۶. شرح و توضیح اصطلاحات کلامی:

«بدان که امر الله بر دو نوع است: یکی امر به واسطه انبیا و رسل علیهم السلام که میان حق و بنده واسطه شده، تبلیغ شرایع و احکام نموده‌اند. دوم امر بلاواسطه که متعین است به کلمه کن و این امر را امر تکوینی و ایجاد می‌گویند.» (همان: ۱۴۸)

۲-۶-۷. استناد به کتاب‌های دیگر:

«سید سند در حاشیه مطالع گفته که اصل دیوان دفتری است که جمع کرده شود...» (همان: ۳۵۲)

۳. نتیجه گیری

انهارالاسرار، شرح عرفانی بوستان به قلم علیم‌الله بلخی چشتی، اثری است که تاکنون مورد تصحیح و چاپ قرار نگرفته است. در این پژوهش، از سه نسخه موجود و در دسترس این کتاب، نسخه کتابخانه مولانا آزاد دانشگاه اسلامی علیگر به دلیل کامل بودن صفحات، خوانا بودن و از همه مهم‌تر تاریخ نگارش آن در سال ۱۲۲۶، به عنوان نسخه ارجح و اصیل تلقی

گردیده است. بنابر این پژوهش، کتاب انهارالاسرار، از لحاظ دارابودن اطلاعاتی درباره عرفان، به ویژه نظریات فرقه چشتیه دارای اهمیت است و می‌تواند زوایای خاصی از این منظر را بر محققان آشکار سازد. همچنین این اثر، با توجه به وجود اطلاعات ادبی چون نکات دستوری، سبک نگارش اثر که شامل هر سه گونه نثر مرسل، مسجع و فنی است، می‌تواند در خور توجه باشد. عربی‌گرایی زیاد، وجود صنایع بیانی و بدیعی، توضیح نکات دستوری، علوم کلامی و عرفانی از نکات جالب توجه در این اثر است. بنا بر نتایج این جستار، با توجه به ویژگی‌های خاص انهارالاسرار یعنی شرح بوستان سعدی از دیدگاه عرفانی و نیز عدم چاپ آن تاکنون نیازمند خوانش، تصحیح و چاپ است.

کتاب‌شناسی

- بلخی چشتیه، علیم الله (بی تا)، *انهارالاسرار*، نسخه خطی، دانشگاه مولانا آزاد علیگر.
- بلند خوراسگانی، محمد (۱۳۹۰)، پایان‌نامه «*تصحیح شرح بوستان سروری*»، دانشگاه آزاد واحد نجف آباد، نجف آباد.
- تفضلی، آذر (۱۳۷۳)، *فرهنگ بزرگان اسلام و ایران*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
- حسینی بلداجی، سیده طیبہ (۱۳۹۳)، پایان‌نامه «*مقدمه، تصحیح و تحشیه شرح بوستان هانسی*»، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، اصفهان.
- سعدی، شیخ مصلح‌الدین (۱۳۷۵)، *بوستان سعدی*، شرح دکتر محمد خزائلی، چاپ دهم، تهران: سازمان انتشارات جاویدان.
- سعدی، شیخ مصلح‌الدین (۱۳۱۷)، *بوستان سعدی*، به تصحیح سیدمحمدرضا جلالی نائینی، تهران: اقبال.
- سلامی، جلال (۱۳۹۲)، رساله «*تصحیح شرح بوستان سروری*»، جلال سلامی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی دانشگاه آزاد اسلامی تبریز، تبریز.
- مدرس تبریزی، محمدعلی (۱۳۶۹)، *ریحانه الادب*، جلد سه، تهران: خیام.
- معلم حبیب آبادی، میرزا محمدعلی (۱۳۶۲)، *مکارم الآثار*، جلد یک، اصفهان: اداره کل فرهنگ و هنر استان اصفهان.

Introducing the book Anhar-e-Asrar by Alimullah Balkhi Chishti and the need for its correction

*Ali Hassannejad-^۱ Esmaeil Tajbakhsh^۲

^۱ Ph. suveen Dpptt ee o Pssia Lnnuuae nn Litttt ttt Fccll yyff
Literature and Humanities, University of Tabriz, Iran. Email:
alihanannezhad14@gmail.com

^۲ Preeess pppeeeeæeee Pssinn aaggugg nnd ii tttt tttt t cculyy
Literature and Humanities, Allameh Tabatabaei University, Tehran, Iran.

Article Info (۱۶۹-۱۸۶)

ABSTRACT

Article type:
Research
Article

**Article
history:**

Received:
۲۵/۰۱/۲۰۲۴

Accepted:
۱۶/۰۸/۲۰۲۴

Keywords:
The Secret
River
Saadi's
Garden
Copy
correction
Thesis
Manuscript

Anhar-e-Asrar is one of the books written in the commentary on Saadi's Boustān by Alimullah Balkhi in the ۱۲th century. This book contains relevant information about mystical and theological points. There are several manuscript copies of this work that have not been matched, verified, or corrected so far. Therefore, it is necessary to provide a revised version with lists and annotations about the content of the book. The aim of this study is to introduce the book An-Har-e-Asrar, its author, and some of the existing versions of this work, and on this basis, some of its literary features have been examined and the necessity of correcting this book has been stated. Therefore, among the existing versions of this work, the version available at Maulana Azad University, Aligarh, can be the preferred version. This study shows that Anhar-e-Asrar is a commentary on Saadi's Boustān based on a mystical perspective, which, considering topics such as mysticism, has many complexities in terms of understanding and meaning. Also, despite the use of simple and simple prose, the use of complex prose and technical prose, as a result of the presence of many literary devices and Arabism, has made it somewhat difficult to understand the meaning in this work. This research has used the library method and documentation collection in the introduction of the book and its author, and the analytical-descriptive method and the deductive method in the text review section.